

Een idealistische bestuurspartij

*Reflectie en analyse Tweede Kamerverkiezingen 2021
Deel I: Constateringen, conclusies en aanbevelingen*

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Colofon

Utrecht, 6 juli 2021

Het onderzoeksteam bestaat uit:

Noortje Thijssen (projectleider)
Sarah Hardus
Kirsten Leufkens
Evert Nieuwenhuis
Jasper van de Pol
Hans Rodenburg
Britt de Vries
Roelien van der Wel

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Deel I: Constateringen, conclusies en aandachtspunten	2
1. Wat waren de electorale verschuivingen?	2
2. Het verlies verklaard: een partij in transitie	4
3. Blik op de interne organisatie	10
4. Aanbevelingen en aandachtspunten	11

Dit document bevat deel I van het onderzoeksrapport 'Een idealistische bestuurspartij: Reflectie en analyse Tweede Kamerverkiezingen 2021'. Voor de snelle lezer beperken we ons hier tot de constatering, conclusies en aandachtspunten die het belangrijkste verhaal vertellen over GroenLinks en de verkiezingsuitslag van 2021. In het volledige rapport is ook een deel II opgenomen ter aanvulling en verdieping op het concluderende eerste deel. Het volledige rapport is te vinden op www.groenlinks.nl.

Voorwoord

Nadat de stemmen definitief waren geteld na de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021, hield GroenLinks acht van de veertien zetels over. Hoewel dit zetelaantal gelijk is aan het historisch gemiddelde van GroenLinks, was het een teleurstellend verlies. Het lukte niet om de monsterzege van 2017 (van vier naar veertien zetels) te evenaren, en dat terwijl GroenLinks in 2019 maar liefst twintig zetels kreeg toebedeeld in de peilingen. Wat was er gebeurd? Deze vraag wilde het partijbestuur van GroenLinks onderzocht hebben. Aan het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks is gevraagd om een analyse en reflectie op de uitslag, waarbij tot vier jaar geleden wordt teruggeblikt. De onderzoeksvraag was: 'Hoe kunnen we de verkiezingsuitslag – een verlies van zes zetels – verklaren en welke lessen zijn er voor GroenLinks uit te leren?'

Voor u ligt het onderzoeksrapport dat bestaat uit twee delen. In het eerste deel beschrijven we hoe wij, op basis van de verzamelde feiten en inzichten, de onderzoeksvraag beantwoorden. Dit deel is te lezen als een samenvatting met constatering, conclusies en aanbevelingen. In het tweede deel worden de inzichten in meer detail onderbouwd en is voor de liefhebber aanvullende informatie te vinden.

Het antwoord op de onderzoeksvraag laat zich moeilijk in één zin samenvatten. Er is niet één hoofdverklaring gevonden, maar we zien een samenspel van meerdere verklaringen die bepalend zijn geweest voor de uitslag. Om te beginnen heeft de coronapandemie GroenLinks relatief hard geraakt. Naast deze externe factor, waren er interne factoren die hebben bijgedragen aan het verlies. Als we de kern van het rapport in één zin moeten samenvatten, is het deze: GroenLinks verloor de verkiezingen omdat ze er onvoldoende in is geslaagd te laten zien dat ze een idealistische bestuurspartij is. Op lokaal en provinciaal niveau heeft GroenLinks zich al lang ontwikkeld van frisse nieuwkomer naar idealistische bestuurspartij – zo levert GroenLinks op dit moment 98 wethouders, acht gedeputeerden en negen burgemeesters. Maar tijdens de Tweede Kamerverkiezingen 2021 lukte het onvoldoende om aan kiezers duidelijk te maken wat een stem op GroenLinks betekent.

Onze conclusie biedt hoop. De aanbevelingen helpen GroenLinks om haar inhoudelijke en politieke positionering te versterken. Dit is belangrijker dan ooit. De klimaatcrisis, de groeiende maatschappelijke ongelijkheid, institutioneel racisme, een disfunctionerende overheid, scheefgroei op de woningmarkt en tanend draagvlak voor de energietransitie schreeuwen om een sterk en invloedrijk GroenLinks dat consistent en overtuigend uitdraagt waarvoor ze strijdt.

Wij hebben er het volste vertrouwen in dat het partijbestuur de conclusies en aanbevelingen ter harte neemt en dat deze GroenLinks zullen helpen om zich in aanloop naar de komende gemeenteraadsverkiezingen te herpakken en een geweldig resultaat neer te zetten.

Noortje Thijssen
Directeur Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Martijn Dadema
*Voorzitter van de Begeleidingscommissie van het Onderzoeksteam Reflectie en Analyse
Tweede Kamerverkiezingen 2021 en burgemeester in Raalte*

Deel I: Constateringen, conclusies en aandachtspunten

In dit deel van het rapport geven we antwoord op de vraag hoe we de verkiezingsuitslag – een verlies van 6 zetels – kunnen verklaren en welke lessen GroenLinks hieruit kan trekken. Hierbij is geput uit vele en uiteenlopende bronnen (zie bijlage 2 voor inzage in de werkwijze en methoden). Omdat de onderzoeksvraag zich hoofdzakelijk richt op inzichten in kiezersgedrag – waarom hebben kiezers minder vaak op GroenLinks gestemd? – wegen we de data die we daarover ter beschikking hebben ook relatief zwaar mee voor het trekken van conclusies. Het zwaartepunt ligt hierbij op het kiezersonderzoek, waarbij de focusgroepen alleen worden gebruikt ter ‘inkleuring’. Daarnaast kijken we naar terugkerende patronen in de overige bronnen. Deze bestaan uit media- en literatuuronderzoek, analyses van interne stukken en de eigen communicatiekanalen en uit perspectieven die zijn ingebracht door (actieve) leden, wetenschappers, experts uit de politieke praktijk en betrokkenen bij de interne organisatie (medewerkers, leidinggevenden, partijbestuurders, Kamerleden, commissieleden, et cetera). We nemen voor de analyses en reflectie de afgelopen vier jaar in beschouwing. Hoewel het verleidelijk is om het verlies van gevestigd links in haar totaliteit te beschouwen (zo verloor ook de SP fors en wist de PvdA zich niet te herstellen van het flinke verlies van vier jaar eerder), valt dat buiten de reikwijdte van het onderzoek.

1. Wat waren de electorale verschuivingen?

In 2017 behaalde GroenLinks een monsterzege: in plaats van 4 zaten er na de verkiezingen 14 GroenLinkers in de parlementaire blauwe bankjes. Na de verkiezingen bleef de partij zelfs tot in 2019 stijgen in de peilingen.¹ Na een stabiele periode met 16 tot 18 virtuele zetels zien we dat de partij vanaf december 2019/januari 2020 daalde in de peilingen. In oktober 2020 zakte GroenLinks voor het eerst onder het niveau van 14 zetels. Van november 2020 tot de maand van de verkiezingen werden 11 tot 13 virtuele zetels gepeild.

Kiezersonderzoek laat zien dat GroenLinks de tweede of derde keuze was voor een redelijk stabiele groep van 15 tot 20 procent van de kiezers in de maanden voorafgaand aan de verkiezingen. Uiteindelijk stemde een meerderheid van deze potentiële kiezers op D66, Volt, PvdA, SP, VVD of PvdD² en kreeg GroenLinks 5,2 procent van de stemmen. Naar schatting heeft meer dan de helft van deze potentiële kiezers pas in de laatste twee of drie weken voor de verkiezingen van 17 maart 2021 zijn definitieve stemkeuze bepaald. Onder ‘potentiële kiezers’ verstaan we kiezers die GroenLinks zeggen te gaan stemmen of aangeven dat ze GroenLinks overwegen als ze een primaire voorkeur hebben voor een andere partij.

Historisch gezien zijn de behaalde acht zetels een min of meer gemiddelde uitslag voor GroenLinks. Dat neemt niet weg dat het verkiezingsverlies een teleurstelling was omdat GroenLinks

¹ Peilingwijzer, *Steun voor elke partij volgens de laatste update van de Peilingwijzer, 2021*. peilingwijzer.tomlouwse.nl/

² Onderzoek uitgevoerd in opdracht van GroenLinks.

– uiteraard – wil groeien en dit, afgaande op de peilingen, ook mogelijk leek te zijn. De peilingen tussen 2017 en 2019 en de verkiezingsuitslagen van de gemeenteraads- en Provinciale Statenverkiezingen laten immers zien dat er een groter potentieel was dan de behaalde 14 zetels – op zich al de beste uitslag op nationaal niveau die de partij in haar dertigjarig bestaan heeft gehaald. Het was dan ook de campagne-ambitie om meer dan 20 zetels te halen.³ Tegelijkertijd is het voor politieke partijen in het algemeen, maar zeker ook voor GroenLinks – dat relatief weinig kiezers heeft die elke verkiezing op GroenLinks stemmen – bij iedere verkiezing opnieuw een uitdaging om het electoraat te behouden en door te groeien. Nederlandse kiezers wisselen steeds vaker van partij bij Tweede Kamerverkiezingen en zijn ook vergeleken met kiezers uit andere Europese landen nauwelijks honkvast.⁴ Tel daarbij op dat linkse en progressieve kiezers dit jaar konden kiezen uit acht⁵ partijen waarvan verwacht werd dat ze de kiesdrempel konden halen, en de uitdaging voor (Groen)links was dit jaar extra groot.

Voordat we ingaan op de verschillende verklaringen voor het verkiezingsresultaat, bespreken we eerst aan welke partijen GroenLinks de meeste kiezers heeft verloren ten opzichte van 2017. Het gaat hierbij om het aantal GroenLinks-kiezers uit 2017 dat nu op andere partijen heeft gestemd, minus het aantal kiezers dat in 2017 een van de andere partijen stemde en nu voor GroenLinks heeft gekozen. Dit overzicht gebruiken we om te wegen welke factoren het verlies bij de verkiezingen het beste verklaren. We zien het volgende beeld:

- Ongeveer de helft van het aantal verloren stemmen van GroenLinks is naar D66 gegaan. Het gaat hier netto om ongeveer drie zetels. Kiezers die GroenLinks overwoogen maar uiteindelijk D66 stemden, gaven hiervoor het vaakst als redenen: de lijsttrekker, de wens om strategisch te stemmen, het verkiezingsprogramma of de behoefte aan een stabiel landsbestuur. We zien dit terug in antwoorden op verschillende enquêtevragen maar ook in interviews met kiezers.
- Naast D66 zien we dat GroenLinks aan meerdere partijen naar schatting een halve tot een hele zetel heeft verloren. Het gaat hier om Volt, PvdA, SP, VVD en PvdD. De redenen voor deze kiezers om op genoemde partijen te stemmen, lopen uiteen. Vaak worden inhoudelijke redenen genoemd, zoals de plannen van andere partijen op sociaal-economisch gebied of duurzaamheid. Andere redenen die werden genoemd waren de lijsttrekker – zowel van GroenLinks als van de andere partij – strategisch stemmen of het feit dat een partij nieuw was.
- Aan BIJ1 is minder verloren dan sommigen mogelijk verwachten: naar schatting minder dan een vijfde zetel. De verschuiving naar BIJ1 vond voornamelijk in Amsterdam plaats.
- GroenLinks-kiezers uit 2017 en potentiële GroenLinks-kiezers die bij hun stemkeuze 'de lijsttrekker', 'een strategische stem' en 'stabiel landsbestuur' lieten meewegen, kozen uiteindelijk het minst vaak voor GroenLinks.

³ Philip de Witt Wijnen, *De nieuwe Klaver is een bewuste creatie, van hemzelf en van zijn naaste medewerkers*, NRC Handelsblad, 2021.

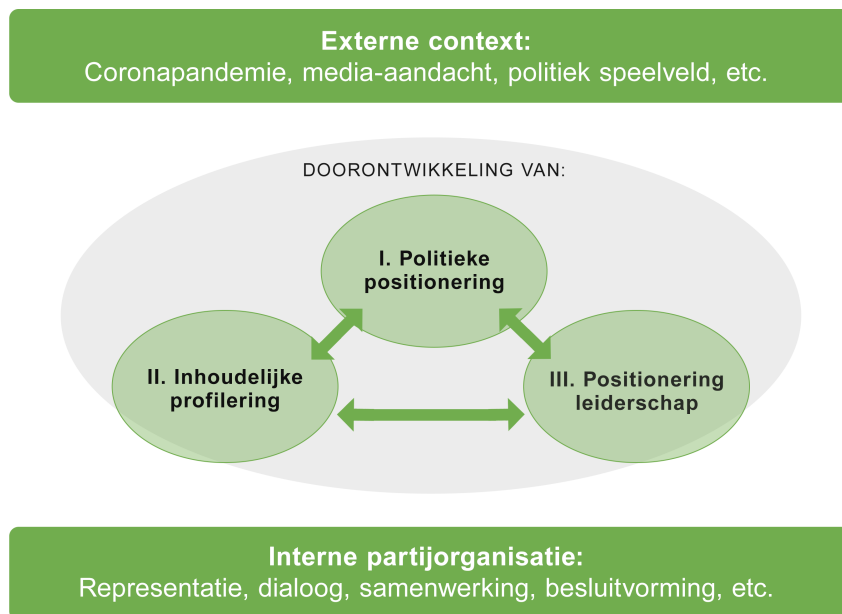
⁴ Van der Meer, Van der Kolk & Rekker, *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*, 2017. <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/aanhoudend-wisselvallig-nationaal-kiezersonderzoek-2017/>

⁵ PvdA, D66, GroenLinks, Partij voor de Dieren, Volt, BIJ1, SP en DENK.

2. Het verlies verklaard: een partij in transitie

Wat zijn de belangrijkste verklaringen voor het zetelverlies en de hierboven besproken electorale verschuivingen? Duidelijk is dat er niet één simpel antwoord is te geven: er is niet één hoofdverklaring gevonden. De gevolgen van de coronapandemie was een belangrijke factor, maar tegelijkertijd merken we op dat GroenLinks het op verschillende aspecten beter had kunnen doen en vooral duidelijker en consistentier had moeten overbrengen wat de partij de kiezers te bieden heeft. De rode draad in de drie conclusies die we in dit hoofdstuk trekken, is dat GroenLinks een partij in transitie is. De partij heeft de tijd waarin zij een 'frisse nieuwkomer' was allang achter zich gelaten. Tegelijkertijd heeft GroenLinks nog nooit geregeerd. Uit ons onderzoek blijkt dat het voor kiezers lastig was om de partij te kunnen plaatsen en dat GroenLinks er onvoldoende in geslaagd is om een herkenbaar inhoudelijk en politiek profiel neer te zetten. Juist bij deze verkiezingen was een die herkenbaarheid extra belangrijk, omdat links-progressieve kiezers op 17 maart veel te kiezen hadden. Over zowel de politieke positionering, inhoudelijke profilering als de positionering van leiderschap merken we op dat deze duidelijker, consistentier en offensiever hadden gekund. Wat hierbij vooral ontbrak was een logische samenhang tussen deze drie elementen, waarmee een duidelijke boodschap en machtsclaim kon worden overgebracht aan de kiezer.

Figuur 1: Samenhang van de drie belangrijkste verklaringen voor het zetelverlies

Naast interne waren ook externe factoren bepalend voor de verkiezingsuitslag. Wat bij alle verklaringen terugkomt, is de coronapandemie. Alle partijen hebben daar last van gehad. We constateren dat een partij als GroenLinks daar mogelijk extra hard door is getroffen (zie

ook deel II in de hoofdstukken over o.a. het politieke krachtenveld, de verkiezingscampagne en leiderschap). De campagnefilosofie is immers gebaseerd op bewegingsopbouw, waarbij (potentiële) kiezers gedurende een lange periode actief worden betrokken en geactiveerd. Belangrijke elementen hierbij, zoals evenementen en huis-aan-huizen, konden door de beperkende maatregelen niet doorgaan. Daarnaast was het moeilijk om bij zowel kiezers als media interesse te wekken voor thema's die voor GroenLinks belangrijk zijn, zoals de klimaatcrisis. Een andere externe factor was de invloed van de media. Zo zien we bijvoorbeeld dat rechtse lijsttrekkers en partijen relatief meer podium kregen dan linkse lijsttrekkers en partijen. Tenslotte was ook het politieke speelveld van belang. De electorale concurrentie nog nooit zo groot en we constateren dat het thema 'klimaat' door bijna alle partijen belangrijk wordt gevonden. Daarnaast zou er – in ieder geval in de beeldvorming – sprake zijn van een 'verlinksing' van rechtse partijen. Een aantal externe factoren worden hier in deel I beschreven en een uitgebreidere beschrijving is te vinden deel II van dit rapport.

2.1 Politieke positionering: tussen uitdagers en machthebbers

GroenLinks was deze verkiezingen niet meer de vanzelfsprekende politieke uitdager, maar behoorde ook niet tot de gevestigde politieke orde. Juist bij deze verkiezingen gooiden veel uitgesproken uitdagers van de zittende macht hoge ogen. Wat hierbij opvalt is dat deze partijen zich nadrukkelijk profileerden op één van de kernwaarden van GroenLinks: in de perceptie van kiezers was de PvdD concurrerend op 'groen', de SP op 'links', BIJ1 op 'inclusiviteit' en was Volt een 'kosmopolitische' concurrent. Tegelijkertijd wordt GroenLinks niet gezien als gevestigde machtspartij, zoals de concurrerende partijen D66, PvdA en VVD, waar potentiële GroenLinks-kiezers vaak voor kozen.

We kijken hierbij allereerst naar D66, de partij waar GroenLinks – met name vlak voor de verkiezingen – overduidelijk het meest aan heeft verloren. D66 positioneerde zich als geloofwaardig alternatief voor de regerende centrumrechtse politieke partijen. Zo zette lijsttrekker Kaag zichzelf neer als directe uitdager van premier Rutte en streed de partij in de laatste weken nadrukkelijk met het CDA en de PVV om de positie van tweede grootste partij. Hiertegenover wist GroenLinks geen sterke machtsclaim te maken. Uit het kiezersonderzoek komt het beeld naar voren dat GroenLinks veel kiezers die strategisch stemden of de peilingen lieten meewegen, aan D66 heeft verloren. De focusgroepen met vertrokken GroenLinks-kiezers bekrachtigen dit beeld. Een aantal van hen geeft aan dat zij in 2017 wel het idee hadden dat GroenLinks een reëel tegenwicht kon bieden aan 'rechts', maar dus niet tijdens deze verkiezingen.

GroenLinks heeft bij deze verkiezingen geprobeerd om een strategisch aantrekkelijk blok te vormen met andere links-progressieve partijen. Hoewel daar in principe steun voor bestaat bij zowel de eigen achterban als die van andere links-progressieve partijen⁶, kwamen de pogingen tot blokvorming niet goed uit de verf. Deze lieten vooral zien dat links geen sterke eenheid was en dat GroenLinks er ook niet in slaagde om deze te creëren. Door ondanks de afwijzingen van de andere links-progressieve partijen toch herhaaldelijk te pleiten voor linkse blokvorming, lijkt GroenLinks dit beeld verder te hebben versterkt. Mede op basis van de kritische commentaren in de pers en onze gesprekken met wetenschappers en campagne-experts, concluderen we dat GroenLinks zichzelf hiermee niet profileerde als verbindende

⁶ Zie bijvoorbeeld: I&O Research, *Animo voor fusies op links en rechts toegenomen*, 2020. <https://www.ioresearch.nl/actueel/animo-voor-fusies-op-links-en-rechts-toegenomen/>. De door I&O onderzochte fusie is een van de mogelijke vormen van een strategisch blok op links.

partij die erin slaagde een overtuigende machtsclaim te doen. Gevestigde partijen speelden hier graag op in door tijdens lijsttrekkersdebatten en in hun eigen communicatie richting kiezers te benadrukken dat GroenLinks geen bestuurlijke verantwoordelijkheid heeft gedragen.⁷ Ook de mislukte formatie van 2017 speelde hierbij nog altijd een rol, hoewel kiezers dit slechts beperkt noemden als reden om niet op GroenLinks te stemmen.

Opvallend is dat GroenLinks de verwijten over het gebrek aan bestuursverantwoordelijkheid niet heel stellig heeft ontkracht, terwijl de partij dit wel met goed recht had kunnen doen. Op lokaal en regionaal niveau is GroenLinks immers stevig vertegenwoordigd in de colleges van B&W en de Gedeputeerde Staten.⁸ Over de landsgrenzen zitten verschillende Europese groene partijen aan de bestuurlijke knoppen. Dit zijn voorbeelden 'idealistisch besturen' en deze aan een ander punt waarop de politieke positionering van GroenLinks de afgelopen periode tot onduidelijkheid heeft geleid. De partij is er onvoldoende in geslaagd om te laten zien dat zij een idealistische partij is die voor de realisatie van haar programma een machtsfactor van betekenis wil zijn. Al in 2006 gaf toenmalig partijleider Femke Halsema aan dat GroenLinks 'een ideeënpartij is op zoek naar macht'.⁹

Tegenover het verwijt dat GroenLinks geen bestuurlijke verantwoordelijkheid heeft gedragen, staat het verwijt dat GroenLinks zó graag wilde regeren dat dit ten koste zou gaan van haar idealen. Opnieuw heeft GroenLinks te maken met een onduidelijk profiel: ze is noch een getuigenispartij, noch een traditionele machtspartij. De partij is er onvoldoende in geslaagd om de politieke successen die de Tweede Kamerfractie heeft geboekt in de afgelopen jaren op dossiers die voor de partij belangrijk zijn – denk aan de Klimaatwet, het pensioenakkoord of het woonakkoord – in te zetten als overtuigend voorbeeld van de manier waarop GroenLinks haar idealen daadwerkelijk weet te verwezenlijken. Een belangrijk element in het verwijt dat GroenLinks haar idealen onvoldoende vasthoudt, is het afscheid van de 'scorebordpolitiek' in 2019. Tot aan de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 gaf GroenLinks nadrukkelijk aan geen regeringsvoorstellen te steunen die niet pasten bij de eigen idealen. In hetzelfde jaar werd echter besloten om vóór de begrotingen te stemmen omdat die volgens de fractie een verbetering waren ten opzichte van de huidige situatie, inclusief het Belastingplan en de Onderwijsbegroting. Dit leidde tot ophef binnen het onderwijsveld, andere oppositiepartijen (met name de PvdA) en de pers, omdat GroenLinks hiermee de onderhandelingspositie van de oppositie zou hebben weggegeven. Sindsdien is een terugkerend beeld in de media en onder de leden dat macht voor GroenLinks een doel op zich is geworden en daarbij haar idealen dreigt te verwaarlozen. We zien dit ook terug in gesprekken met potentiële GroenLinks-kiezers die niet op GroenLinks hebben gestemd. Het beeld dat GroenLinks te graag zou willen regeren heeft bijgedragen aan het verkiezingsverlies.

2.2 Inhoudelijke profilering: ruimte voor een duidelijkere en coherenter agenda

De inhoudelijke profilering van GroenLinks had duidelijker en coherenter gekund, zowel in de afgelopen politieke periode als in de campagne. In 2017 was de verkiezingsbelofte dat 'we Nederland gaan veranderen'. Die claim werd geladen en bekrachtigd door een coherente strategie waarin de koers qua doelgroepen, inhoudelijke profilering en politieke positionering goed op elkaar aansloot. Het verkiezingsmotto 'Meer toekomst, meer GroenLinks', werd veel

⁷ Zie lijsttrekkersdebatten met Rutte en Hoekstra en de door D66 zelfgemaakte kieswijzers.

⁸ Met bijna 100 wethouders bestuurt GroenLinks in bijna alle grote gemeenten mee.

⁹ GroenLinks, *Speech Lijsttrekker Femke Halsema op verkiezingscongres*, 2006.

<https://groenlinks.nl/nieuws/speech-lijsttrekker-femke-halsema-op-verkiezingscongres>

minder geladen. Zowel in het jaar voorafgaand aan de verkiezingen als in de campagne zelf was er onduidelijkheid over het leidende narratief en waren er relatief veel accentverschuivingen in de thematische focus van GroenLinks. Voor kiezers was het hierdoor minder duidelijk wat een stem voor GroenLinks betekende en wat de partij concreet voor hen wilde veranderen. Verschillende kiezers noemt deze onduidelijkheid ook als reden om niet op GroenLinks te stemmen. Verschillende initiatieven waarmee GroenLinks zich de afgelopen periode in de kijker speelde, die bedoeld waren om een groter verhaal mee uit te dragen, sorteerden daarnaast niet het gewenste effect. Beeldbepalende voorbeelden zijn het voorstel voor een 'startkapitaal' (aanhakend bij een groter verhaal over kansenongelijkheid) en de inzet op 'links-progressieve blokvorming' tijdens de verkiezingen (aanhakend bij een groter verhaal over de noodzaak tot verbindende politiek als tegenhanger tegen rechtse politiek). De voorstellen kregen veel aandacht, maar de ontvangst was niet positief en het 'grotere verhaal erachter' kwam niet over. Het beeld dat terugkeert in ons onderzoek is dat GroenLinks zichzelf op de kaart zette met plannen die te weinig doordacht waren en te veel los van elkaar stonden waardoor zij niet sterk overkwamen.

De inhoudelijke profilering had deze verkiezingen ook aan kracht kunnen winnen op het thema dat GroenLinks op één had staan tijdens de campagne: klimaat. GroenLinks is nog altijd issue-eigenaar op dit thema maar we zien dat zowel gevestigde politieke concurrenten als nieuwe uitdagers zich overtuigend op dit thema profileren. Meer aandacht voor het thema klimaat vertaalde zich bij de verkiezingen daarom niet meer vanzelf in meer stemmen voor GroenLinks. Een belangrijke reden hiervoor is dat GroenLinks tijdens de campagne in een defensieve positie terechtkwam door de herhaaldelijke aandacht voor controversiële thema's als 'kernenergie', 'biomassa' en 'wind op land' (met IJburg als voorbeeld). Door vragen van journalisten en aanvallen van politieke tegenstanders was er weinig ruimte voor het eigen verhaal. Het lukte onvoldoende om het debat te verschuiven naar een offensieve boodschap over de gewenste klimaataanpak. Een tweede belangrijke reden hiervoor was dat er geen eenduidig campagnenarratief werd uitgedragen op het thema klimaat, naast een algemene nadruk op urgentie. Voor wat betreft de communicatie op het thema klimaat constateren we dat GroenLinks te weinig de harten van de kiezer heeft geraakt. De communicatie was soms vrij technisch en instrumenteel of te veel gericht op specifieke voorbeelden (zoals over Amelissewaard). Ze belichtte te weinig de onderliggende politieke waarden en ontbeerde emotie. Vooral belangrijk is ten slotte dat de klimaatboodschap van GroenLinks deze campagne te weinig ook een linkse boodschap was. Het klimaatverhaal leek zich vooral te richten op 'urgentie' en de noodzaak van een snelle en grootschalige energietransitie. We zien echter dat veel kiezers zich zorgen maken over wat de plannen van GroenLinks betekenen in hun dagelijks leven. Kunnen ze meekomen met de gewenste energietransitie? Wie betaalt de rekening, wat is de impact op hun leefomgeving en wat gebeurt er met hun baan? Dit zijn vragen waar te weinig antwoord op werd gegeven en waar politieke tegenstanders graag op inspeelden. Kortom, de boodschap had aan kracht gewonnen als er meer verbinding was gelegd tussen 'groen' en 'rood', zoals in het verkiezingsprogramma wel gebeurde.

Naast de groene thema's zien we een belangrijke ontwikkeling op de sociale agenda, oftewel het 'linkse profiel' van de partij. Ten opzichte van 2017 werd in deze campagne minder aandacht besteed aan thema's als de publieke sector en ongelijkheid. Een deel van de potentiële GroenLinks-kiezers die op de SP, de PvdA en BIJ1 hebben gestemd, geven aan dat zij aandacht voor de sociale thema's misten. Daarnaast zien we in kiezersonderzoek (zie deel II van dit rapport) dat GroenLinks ten opzichte van 2017 relatief meer kiezers heeft verloren onder mensen een praktische scholing. Onze hypothese is dan ook dat GroenLinks grotere groepen kiezers had kunnen behouden en aantrekken als de partij zich nadrukkelijker op de linkse

thema's had geprofileerd, zoals de publieke sector, armoede en ongelijkheid. De nadruk die GroenLinks in 2017 op deze thema's legde, was een van de succesfactoren van de toenmalige verkiezingswinst.¹⁰ We merken op dat de nadruk op de 'rode agenda' goed had gepast bij de ambitie die vier jaar geleden werd uitgesproken om een brede partij te zijn: aantrekkelijk voor jong en oud, praktisch en theoretisch opgeleid, stad en regio.

Een vierde constatering hangt samen met de winst voor D66, de partij aan wie GroenLinks het meest verloren heeft. D66 zette klimaat hoog op de agenda en presenteerde zich als partij die naar de linkerkant van het spectrum is opgeschoven. Onze aanname is dat GroenLinks meer twijfelende kiezers over de streep had kunnen trekken als zij meer nadruk had gelegd op de inhoudelijke verschillen met D66 op de groene en linkse thema's. Ook had GroenLinks tijdens de verkiezingen duidelijker kunnen maken voor welk beleid D66 medeverantwoordelijk is geweest tijdens het derde kabinet Rutte. Tegelijkertijd kan de vraag worden gesteld in hoeverre het nog mogelijk was om het onderscheid te benadrukken, nadat D66 nadrukkelijk onderdeel was gemaakt van de door GroenLinks geambieerde links-progressieve blokvorming (de verkiezingsposter van GroenLinks met daarop de namen van Lilianne Ploumen, Lillian Marijnissen én Sigrid Kaag is illustratief). Ook op een derde thema dat voor GroenLinks belangrijk is, naast de groene en sociale agenda, profileerde D66 zich meer uitgesproken tijdens in ieder geval de lijsttrekkersdebatten. Kaag liet zich fel uit tegenover PVV-lijsttrekker Wilders. We constateren dat Jesse Klaver zelf vaker de aanval had kunnen opzoeken tegenover rechts-populistische leiders en partijen op voor deze verkiezingen beeldbepalende momenten.

De laatste belemmerende factor bij het ontwikkelen van een scherp inhoudelijk profiel was de coronapandemie. Door de pandemie kon GroenLinks deze campagne moeilijker aandacht genereren voor haar belangrijkste campagnethema klimaat. In deze context wordt wel over een zogenoemde 'coronasluier' gesproken die over de campagne lag. Het is niet ondenkbaar dat GroenLinks zichtbaarder had kunnen zijn als ze haar eigen campagnethema's nadrukkelijker had gekoppeld aan de coronapandemie zelf of de samenleving na corona. We verwachten toch dat de electorale impact niet aanzienlijk is: zo zien we dat de politieke standpuntbepaling van GroenLinks ten aanzien van het coronabeleid slechts voor een zeer beperkte groep een leidend stemmotief is geweest.

2.3 Positionering leiderschap: noodzaak tot duidelijkheid en zichtbaarheid

Deze verkiezingen was 'leiderschap' een centraal thema. De coronacrisis lijkt dit te hebben versterkt. Demissionair premier Rutte had de boodschap Nederland verder uit de crisis te willen managen. De relatieve nieuwkomer Sigrid Kaag wierp zich op als het progressieve, nieuwe en vrouwelijke alternatief; een boodschap die vooral in de laatste weken voor de verkiezingen aansloeg. Ook slaagde D66 erin om mee te dingen in de race om de positie van tweede grootste partij. De beschikbare data wijzen erop dat een groot deel van de potentiële GroenLinks-kiezers uiteindelijk voor D66 heeft gekozen vanwege het 'nieuwe leiderschap' van Kaag. Dit is een belangrijke verklaring voor het verkiezingsverlies. Ook het relatief kleinere verlies van kiezers aan de VVD heeft waarschijnlijk vooral te maken met het leiderschapsprofiel van Rutte. We zien dit als een aanwijzing dat een deel van de potentiële GroenLinks-kiezers het belangrijk vond om te kiezen voor gevestigd leiderschap in crisistijd (het zogenaamde 'rally round the flag-effect'). We merken op dat het leiderschapsprofiel van Jesse Klaver onvoldoende

¹⁰ Simon Otjes, *De Wederopstanding van GroenLinks, Socialisme en Democratie*, nr.4, 2017. <https://www.wbs.nl/publicaties/de-wederopstanding-van-groenlinks>

aansloot bij het leiderschap dat kiezers in crisistijd zochten. In voor GroenLinks uitgevoerd onderzoek zien we dat eigenschappen waar Klaver goed op scoort, samenhangen met een wens naar verandering, terwijl kiezers in crisistijd waarschijnlijk zoeken naar meer behoudend leiderschap.

We zien dat de waardering van kiezers voor Klaver groot is: hoewel het grote enthousiasme sinds 2016 en 2017 wat is afgenomen, ook onder kiezers van concurrerende partijen, zien we dat hij onder potentiële kiezers nog altijd brede waardering geniet.¹¹ Als het gaat om leiderschap zien we eenzelfde patroon als bij de voorgaande twee conclusies: de positionering had duidelijker gekund. Bij de verkiezingen in 2017 was Klaver de jonge nieuwkomer met een duidelijke veranderingsclaim ('we gaan Nederland veranderen'). Vier jaar later is Klaver niet meer de nieuwkomer, maar ook niet de ervaren leider met verantwoordelijkheid voor het Nederlandse bestuur. We constateren dat veel kiezers er deze verkiezingen moeite mee hadden om Klaver's leiderschap te duiden. Een belangrijke factor hierin is dat hij zich dan weer idealistisch en aanvallend opstelde, dan weer gericht was op verbinding en samenwerking. Deze wisselende houdingen werden door kiezers niet begrepen, mede omdat ze zich Klaver herinneren als de idealistische nieuwkomer. Daarnaast sloot het verbindende profiel niet goed aan bij de campagnefocus op jongeren en de urgentie van de klimaatopgave. De beschikbare kiezersonderzoeken en focusgroepen laten een beeld zien van tegenstrijdige perspectieven. Versimpeld gesteld: de één vindt dat Klaver te veel bravoure had en te aanvallend was, terwijl de ander energie en gretigheid miste.

De coronapandemie bemoeilijkte de ontwikkeling van een duidelijke positionering op leiderschap. Zichtbaarheid is een voorwaarde om een sterk beeld te kunnen neerzetten. GroenLinks en Klaver waren deze verkiezingen minder zichtbaar dan gehoopt. Online werd volop gewerkt aan bereik en zichtbaarheid, maar daarmee werd slechts een deel van de potentiële kiezersgroep bereikt – naar schatting 60 procent. Ook direct kiezerscontact zat er deze verkiezingen niet in. Dat is een groot contrast met voorgaande verkiezingen. Tijdens een rondetafelgesprek met politicologen wordt benadrukt dat Klaver in 2017 totaal in zijn kracht stond: inhoud én emotie kwamen samen, Klaver stond tussen de mensen en kon hiermee zelf nieuws genereren, dat heeft bijgedragen aan het succes destijds. De afwezigheid van deze ontmoetingen heeft GroenLinks geraakt. Met het uitblijven van direct kiezerscontact wordt de media des te belangrijker, evenals de wijze waarop politieke commentatoren over een leider spreken en schrijven. Zeker in deze campagne – die zich vanwege corona grotendeels online afspeelde – was zichtbaarheid in de media zeer belangrijk, zowel voor de partij als voor de lijsttrekker. In onze media-analyses zien we dat Klaver in vergelijking met andere linkse lijsttrekkers meer aandacht kreeg maar dat dit niet onevenredig was aan het zetelaantal van GroenLinks. Daarnaast zien we dat er relatief veel aandacht leek te zijn voor debattechnieken en strategische elementen en minder voor de inhoud. Al met al kunnen we constateren dat het onvoldoende gelukt is om een overtuigend beeld neer te zetten richting kiezers van Klaver's inhoudelijke agenda en zijn invulling van leiderschap.

---

¹¹ Onderzoek uitgevoerd in opdracht van GroenLinks.

3. Blik op de interne organisatie

De interne partijorganisatie is geen directe verklaring voor de verkiezingsuitslag, maar omdat de organisatie de basis is van de partij en een aantal directe verklaringen wel voortkomt uit de interne besluitvorming, is het relevant om hierbij stil te staan in dit concluderende deel van het rapport. Er zijn drie aspecten die in de interne bronnen regelmatig terugkeren en die daarom worden uitgelicht.

In de eerste plaats bestaat er binnen de partij een breed gedeelde wens voor meer culturele en regionale diversiteit. Daarbij wordt veelvuldig gesteld dat de partij te randstedelijk zou zijn en dat de samenstellingen van kandidatenlijsten, commissies en besturen cultureel en regionaal diverser kan. We zien dat de partij-organisatie volop aandacht heeft voor diversiteit, maar gezien het feit dat actieve leden nog altijd aandacht vragen voor een goede representatie blijft dit een aanhoudend aandachtspunt.

In de tweede plaats spreken actieve leden en afdelingen de wens uit om meer in dialoog te zijn en is er behoefte aan meer toegang tot landelijke volksvertegenwoordigers en het partij-bestuur. Deze behoefte wordt gedeeld door de Tweede Kamerfractie. Daarnaast wordt ook verwacht dat lokale afdelingen, politici en bestuurders onderling meer contact kunnen hebben om ervaringen uit te wisselen en van elkaar te leren. We zien dat de partij de laatste jaren veel heeft geïnvesteerd in interne dialoog en gesprekken. De digitale inzet van middelen sinds de coronacrisis hebben hier een positieve impuls aan gegeven, al is de pandemie vanzelfsprekend ook ten koste gegaan van persoonlijk contact. Er blijft echter behoefte aan betere verbindingen binnen de partij.

In de derde plaats zien we ruimte voor verbetering binnen de organisaties. We zien dat medewerkers, (kandidaat-)Kamerleden en het actieve lokale kader zich vanzelfsprekend heel betrokken voelen bij de partij en daarom willen meepraten en -denken over belangrijke besluiten. Tegelijkertijd vraagt een grootschalige campagne om sturing en om het vermogen snel te schakelen als de veranderende context daarom vraagt. Het verdient aanbeveling om helderheid te scheppen in dit spanningsveld. Bovendien bestaat er behoefte om campagne-updates ook aan te wenden voor het actief ophalen van ideeën en feedback. Binnen de Tweede Kamerfractie zien we vooral ruimte voor verbetering van en duidelijkheid over in de besluitvormingsprocedures. Het is niet altijd duidelijk waar, wanneer en door/met wie besluiten worden genomen en wanneer er ruimte is voor feedback. Hierdoor is het voor medewerkers en (kandidaat-)Kamerleden niet altijd duidelijk wanneer ze ideeën en feedback kunnen delen, terwijl de eindverantwoordelijken het idee hebben dat zij voortdurend aan het afstemmen zijn of dat er op genomen besluiten wordt teruggekomen. Op een aantal ingewikkelde onderwerpen, zoals bij biomassa en de toekomst van de studiebeurs/startkapitaal, zijn besluiten te lang uitgesteld. De onduidelijkheid die hierdoor ontstond, maakte het soms lastig om een effectieve en herkenbare campagne vorm te geven. Op een aantal thema's zorgde het uitstel er juist voor dat de uiteindelijke besluitvorming te gehaast plaats moest vinden en er weinig tijd overbleef voor afstemming. Tenslotte valt op dat Kamerleden en medewerkers zich over de onderlinge werkrelaties en -sfeer in algemene zin positief uitlaten. Daarnaast hebben wij vaak gehoord dat er 'nog nooit zo goed is samengewerkt tussen 'Den Haag' (Tweede Kamerfractie) en 'Utrecht' (Landelijk Bureau).

4. Aanbevelingen en aandachtspunten

De constatering en conclusies vormen de basis voor de aanbevelingen en aandachtspunten waarvan we hopen dat de partij er op de korte en lange termijn mee aan de slag gaat, zodat GroenLinks hier wat aan heeft voor de gemeenteraadsverkiezingen volgend jaar en alle verkiezingen die daarop volgen. Wat voor GroenLinks landelijk geldt, kan immers ook worden toegepast op decentraal niveau. Daarnaast is het van belang om te beseffen dat iedere slag weer opnieuw gewonnen moet worden: na elke verkiezing – succesvol of niet – moet GroenLinks blijven knokken om kiezers voor zich te winnen, ook door de hoge mate van kiezersvolatiliteit.

We starten met vijf aanbevelingen die bij kunnen dragen aan meer scherpere in politieke positionering, inhoudelijke profilering en leiderschapsprofiel:

1. **Laat zien dat ‘idealen’ en ‘besturen’ hand in hand gaan:** het is van belang dat GroenLinks duidelijk maakt hoe zij met behoud van idealen kan besturen. Dat GroenLinks geen getuigenispartij is, maar in staat is om via bestuurlijke verantwoordelijkheid te werken aan de realisatie van haar programma en idealen, laat de jarenlange lokale en regionale praktijk zien. Leg goed uit hoe GroenLinks ook op nationaal niveau een idealistische bestuurspartij kan zijn. Zet enerzijds de (decentrale) successen meer in de etalage, zodat kiezers zien hoe GroenLinks hier al jaren vorm aan geeft en wees anderzijds helder over de prijs die het nemen van verantwoordelijkheid met zich mee kan brengen.
2. **Offensief op groen en verbind ‘rood’ en ‘groen’:** draag een offensief en onderscheidend verhaal uit op de groene thema's dat de harten raakt. Laat zien dat de groene agenda realistisch is en niet alleen noodzakelijk, maar ook bijdraagt aan een beter leven voor mens, dier en natuur. Het feit dat de oplossingen die GroenLinks aandraagt technisch haalbaar zijn en cijfermatig onderbouwd, is echter niet genoeg om kiezers te overtuigen. Een overtuigend verhaal spreekt mensen vooral ook aan op hun waarden en emotie. Inventariseer daarnaast waar de bestaande (lokale) bestuurspraktijk een belemmering kan vormen voor het draagvlak voor de gewenste energietransitie. Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen volgend jaar vraagt dit om urgentie. Maak daarnaast een speerpunt van klimaatrechtvaardigheid door aan kiezers over te brengen hoe GroenLinks ervoor wil zorgen dat de vervuilers en sterkste schouders de gewenste energietransitie gaan betalen. Laat bovendien zien hoe iedereen kan meekomen in de gewenste energietransitie. Kortom, ontwikkel een coherente agenda ten aanzien van klimaatrechtvaardigheid die toepasbaar is op decentraal, nationaal, Europees en mondiaal niveau.
3. **Geef volop zichtbaarheid aan de linkse agenda:** maak aan kiezers duidelijk dat GroenLinks nog altijd even ‘rood’ is als ‘groen’. Houd vast aan het brede verhaal dat GroenLinks al jaren uitdraagt over de gezamenlijke strijd tegen ongelijkheid, armoede en de uitkleding van de publieke sector. Zoek binnen het bestaande verhaal naar vernieuwing en trek gezamenlijk op met maatschappelijke bewegingen en initiatieven met een vergelijkbare agenda. Alleen door de verbinding te blijven zoeken met gelijkgestemden en met de mensen om wie het gaat, wordt ‘gezicht gegeven’ aan het nog altijd terechte streven om een brede partij te zijn.
4. **Zorg voor samenhang en continuïteit in de strategie:** houd vast aan een meerjarenstrategie waarin politieke positionering, inhoudelijke profilering en leiderschapsprofiel logisch samenhangen. Leg hierbij de focus op doelgroepen, thema's en narratieven. Het

vereist ook een vermogen om je als partij niet te laten afleiden door de politieke waan van de dag en de Haagse logica om altijd zichtbaar te zijn. De toegenomen politieke concurrentie vraagt om een scherp profiel waar kiezers GroenLinks de komende jaren op kunnen herkennen. Het profiel van de politiek leider speelt hierin een belangrijke rol. Draag consistent en met vuur en realisme uit waar GroenLinks voor staat. Ook de politiek leider is in staat om – indachtig aanbevelingen 1 en 2 – te laten zien dat ‘idealisme’ en ‘besturen’ samengaan, evenals dat ‘groen’ en ‘rood’ bij elkaar horen.

5. **Linkse en/of progressieve samenwerking:** in dit rapport constateren we dat het politieke landschap versnipperd is, waarbij GroenLinks meer omringd is door linkse en/of progressieve politieke bondgenoten dan ooit. Tegelijkertijd zien we dat veel kiezers op rechtse partijen hebben gestemd, waardoor er een rechtse meerderheid is in de Tweede Kamer. Wil GroenLinks het verschil maken, dan vraagt dat om intensieve samenwerking met nieuwe en bestaande politieke bondgenoten. Druk van maatschappelijke organisaties is daarbij van onschatbare waarde. De afgelopen jaren heeft GroenLinks geïnvesteerd in binnen en buitenparlementaire samenwerking. Om de komende periode concrete politieke resultaten te kunnen boeken voor een groener, linkser en progressiever Nederland, is een verdere intensivering van politieke en maatschappelijke samenwerking nodig. Om bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen een stevig links en/of progressief blok te kunnen vormen als overtuigend tegenwicht aan conservatief-rechtse politiek, is het tenslotte van belang om dat al vóór de start van de verkiezingscampagne te beklinnen zodat er een duidelijk aanbod ligt voor de kiezer.

Tenslotte zijn er enkele overwegingen en aandachtspunten die we de partij graag meegeven met het oog op de volgende verkiezingscampagnes en de interne partijorganisatie:

1. **Vasthouden aan een brede aanpak:** de ambitie om een brede partij te zijn en te blijven, pakte bij de verkiezingen van 2017, 2018 en 2019 goed uit. In 2021 werden geen doelgroepen en thema's losgelaten, maar was wel een accentverschuiving waarneembaar naar 30-minners met een focus op klimaat. Bij de Provinciale Statenverkiezingen pakte dat succesvol uit, maar bij de Europese en Tweede Kamerverkiezingen zien we dat GroenLinks dat succes niet kon vasthouden. Een overweging is om er naar te blijven streven een 'brede partij' te zijn waar diverse doelgroepen zich door aangesproken voelen en te communiceren vanuit een agenda die even groen als links is. Werk een overtuigende veranderingsclaim en consistente thematische narratieven uit, die duidelijk maken wat een stem op GroenLinks betekent.
2. **Houd bij verkiezingen rekening met mogelijke fysieke belemmeringen voor de campagnestrategie van bewegingsopbouw:** het is raadzaam om bij de voorbereiding op campagnes rekening te houden met het scenario dat er fysiek beperkende maatregelen worden ingevoerd. Hoe blijft GroenLinks even zichtbaar als belangrijke onderdelen van de campagne niet kunnen doorgaan?
3. **Vorbereidingen voor de gemeenteraadsverkiezingen:** de voorbereidingen daarvoor zijn op lokaal en nationaal niveau al begonnen. De analyse en reflectie op de Tweede Kamerverkiezingen dragen ook een aantal lessen in zich voor deze verkiezingen, waar het partijbestuur en de lokale afdelingen snel mee aan de slag kunnen. Ten eerste is het cruciaal dat GroenLinks laat zien hoe zij (lokaal) steun creëert voor de gewenste energietransitie. De aanbeveling voor een overtuigend verhaal over wat de plannen betekenen voor het dagelijks leven van mensen staat daarbij voorop. Ook is het van

belang om inzichtelijk te hebben waar lokale kwesties schuren met het landelijke partijprogramma of andersom. Een lokaal issue kan onder een landelijk vergrootglas worden gelegd, waardoor dit negatief afstraalt op het geheel. Daarnaast is er een behoefte om campagnemateriaal te ontwikkelen dat zowel aansluit bij de landelijk campagne, maar voldoende ruimte laat voor lokale invulling zodat de *couleur locale* herkenbaar blijft.

4. **Blijvende aandacht voor culturele en regionale diversiteit:** de partij investeert met politiek personeelsbeleid in culturele en regionale diversiteit, evenals in gender en seksuele identiteit en oriëntatie. Maar we zien dat binnen de partij een wens bestaat naar meer en beter, met name op de culturele en regionale diversiteit. Deze conclusie komt ook terug in het adviestraject 'diversiteit en inclusiviteitsbeleid' waaraan het partijbestuur werkt.¹² Voor een goede representatie moet diversiteit zijn terug te zien in de samenstelling van commissies, besturen en kandidatenlijsten, maar ook in campagnemiddelen. Aanvullend op de door het partijbestuur voorgenomen inspanningen voor meer diversiteit, wordt aanbevolen om de succesvol gebleken scoutingsinstrumenten uit te breiden door deze ook regionaal te maken en niet alleen het jaar voorafgaand aan de kandidaatsstelling in te zetten.
5. **Continueren van (online) gesprekken voor dialoog en feedback:** binnen de partij wordt meer dialoog gevoerd over belangrijke kwesties dankzij de inzet van digitale middelen. Als input voor het verkiezingsprogramma en om te spreken over de campagne is daar gebruik van gemaakt, maar ook na de verkiezingen ter reflectie op de uitslag en over de formatie-ontwikkelingen. Hoewel dit nooit een vervanger kan zijn van het fysieke gesprek, de traditionele bijeenkomsten en bestaande partijstructuren, is dit een waardevolle aanvulling op het arsenaal. Daarbij kunnen de (online) gesprekken, aanvullend op de waardevolle informatiefunctie, ook nadrukkelijk worden ingezet voor het vroegtijdig ophalen van ideeën en ervaringen, en voor het expliciet ophalen van kritische feedback. Op deze manier dragen de online gesprekken – die voor grote groepen leden en sympathisanten toegankelijk zijn – bij aan het bewaken van een gezonde balans tussen macht en tegenmacht.

Het belang van krachtige groene en linkse politiek is groter dan ooit. De klimaatcrisis, de groeiende maatschappelijke ongelijkheid, institutioneel racisme, een disfunctionerende overheid, scheefgroei op de woningmarkt en tanend draagvlak voor de energietransitie, schreeuwen om een sterk en invloedrijk GroenLinks dat consistent en overtuigend uitdraagt waarvoor ze strijdt. Het is daarom van groot belang dat GroenLinks in de nationale politieke arena definitief de transitie maakt van een oppositiepartij naar een idealistische bestuurspartij. Wij vertrouwen erop dat dit rapport daaraan bijdraagt.

¹² <https://groenlinks.nl/nieuws/groenlinks-ontwikkelt-duurzaam-diversiteits-en-inclusiviteitsbeleid>